

МАРКО ПОПОВИЋ

ТРАГОВИ ЈЕЛНЕ БЕОГРАДСКЕ НЕКРОПОЛЕ 17. ВЕКА

Међу многобројним ишчезлим чиниоцима урбаног развоја Београда налазе се и некадашње градске некрополе – гробља, како она из раздобља средњег века тако и познија, из времена турске владавине. Честа ратна разарања, а нарочито, ширење урбанизованих простора од утврђеног средњовековног градског језгра на месту данашње Тврђаве даље ка југу, дуж дунавске и савске падине, избрисала су готово све трагове на местима која су некада била намењена за вечни покој грађана Београда. О средњовековним гробљима, која су се морала налазити негде изван градских бедема, још увек се ништа не зна. Из познијих раздобља, готово све до краја 18. века, основна и веома фрагментарна сазнања о некадашњим београдским гробљима пружају сачувани изворни документи, пре свега богата картографска грађа. Међутим, материјални остаци надгробних обележја веома су ретко налажени, и то, готово по правилу, само дислоцирани делови турских нишана. Надгробни споменици београдских грађана-хришћана нису привлачили посебну пажњу истраживача, нити су до сада регистровани међу археолошким налазима.

Значајна сазнања о тој врсти споменика урбаног наслеђа Београда пружило је откриће једне читаве скупине делова надгробника уграђених у бастионе фортификације Београдске тврђаве. Приликом систематских археолошких ископавања простора испред северозападног бедема Горњег града, на рубу дунавске падине откривен је 1971. године у шуту уломак надгробног споменика, прекривен делимично малтером. Овај налаз је указивао на могућност да потиче са обрушених делова поменутог горњоградског бедема. Детаљним прегледом спољног лица овог зидног платна, које је делимичним обрушавањима било оштећено, уочено је још неколико сличних надгробних споменика. Били су то делом преклесани камени блокови, који су као грађа, односно сполије, узидани у лице бедема, док су се неки мањи уломци наслућивали

и у језгру зидне масе. У питању је био део бедемске курти-не са кордон венцем полукружног профила, чија је изградња сасвим поуздано датована у период између 1693. и 1696. године.¹ Два споменика су откривена и у млађем делу тог зидног платна, изнад поменутог полукружног венца, који је дограђен између 1718. и 1721. године.² Сви уочени споменици су том приликом евидентирани да би, неколико година касније, у току конзерваторско-рестаураторских радова већина њих била извађена и очишћена од малтера. Евидентирано је преко 30 примерака, који су као сполије били уграђени у ово бедемско платно, али су документована само 22, од којих је 16 и извађено из бедема. Реално је претпоставити да их у зидној маси тог бедема има знатно више, али би трагање за њима захтевало обимнија рушења – што је, из разумљивих разлога, било неприхватљиво. Пре преласка на даље излагање, будући да је то за сада јединствен налаз на подручју града, о сваком од откривених надгробника изложићемо основне каталожке податке. Овој скупини прикључили смо и два истородна споменика без прецизнијих услова налаза. Један од њих такође потиче са Београдске тврђаве, где је доспео као грађевински материјал, али му место налаза није поуздано забележено (кат. бр. 10), док је други, највероватније као налаз из Београда, пренет у раздобљу између два светска рата у Музеј кнеза Павла (кат. бр. 17).

КАТАЛОГ НАДГРОБНИХ СПОМЕНИКА

1. Вертикални надгробни споменик – усадник, правоугаоног пресека, с горњом лучно обликованом страном. У самом темену лучног завршетка налази се пластично ребро полукружног пресека. На предњој страни горњег дела споменика налази се рељефна декорација, изведена техником издубљеног позађа. Приказан је двоструки крст такозваног патријаршијског типа, чији су краци повезани са обрубном траком исте ширине. Будући да је овај надгробник у целости сачуван уочљиво је, на основу начина обраде, да му је доња трећина била предвиђена за упопавање у земљу. Споменик је рађен од кречњака грубље структуре с траговима седимената морске фауне, такозваног пужара, што је битно утицало на технику клесања и могућности финоће обраде.

Димензије споменика: висина 1,02 m, ширина 0,29 m, дебљина 0,15 m.

2. Део надгробника, по типу једнак претходном, са идентичном рељефном представом двоструког крста. Испод крста је уклесан ћирилицки натпис: **АНИЦ(А)** 1702. У урезу слова сачувани су остаци црвене боје. Споменик је клесан од кречњака fine ситнозрне фактуре. Споменик је оштећен, а недостаје његов доњи део предвиђен за усађивање у земљу.

Откривен је у горњем делу бедема изнад кордон венца.

Димензије споменика: очувана висина 0,67 m, ширина 0,27 m, дебљина 0,15 m.

3. Горњи део надгробника, по типу једнак претходнима, са идентичном рељефном представом двоструког крста. У темену лучног завршетка видљиви су остаци попречног пластичног ребра. Приликом уграђивања у бедем споменик је равно пресечен тако да му недостаје доњи део. Споменик је рађен од кречњака, уочљиво грубљом клесарском обрадом.

Димензије споменика: очувана висина 0,41 m, ширина 0,35 m, дебљина 0,16 m.

4. Горњи део надгробника, по типу једнак претходнима, са идентичном рељефном представом двоструког крста. Рађен је од кречњака релативно грубе структуре. Приликом уграђивања у бедем споменик је пресечен и на том делу преклесан у сегмент кордон венца полукружног профила.

Димензије споменика: очувана висина 0,48 m, ширина 0,28 m, дебљина 0,16 m.

5. Део надгробног споменика, по типу вероватно једнак с претходнима, на чијој се предњој страни налазио сличан рељефни двоструки крст истакнут удубљеним позађем, од којег је преостао само доњи део са стилизованим постољем. Приликом уграђивања у бедем споменик је преклесан у сегмент кордон венца полукружног пресека.

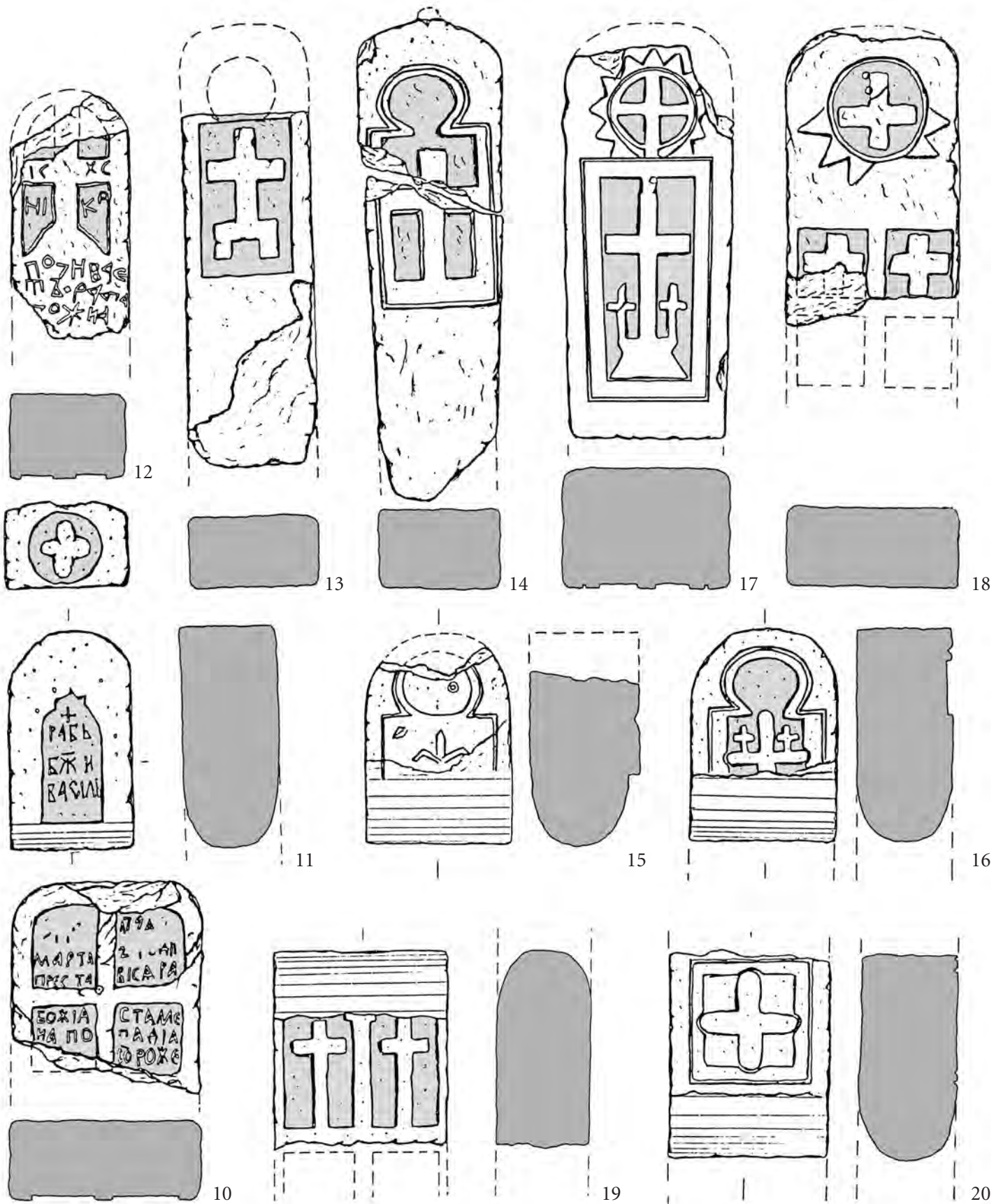
Споменик је остао уграђен у кордон венцу бедема, на месту где је и откривен.

Димензије споменика: очувана висина око 0,35 m, ширина око 0,27 m, дебљина 0,16 m.

6. Горњи део надгробника, по типу једнак претходнима, са оштећеним теменом лучне површине на којој се уочава траг попречног пластичног ребра. На предњој страни налази се слободностојећи рељефни двоструки крст на удубљеном позађу, које је уоквирено рељефном рубном траком. Рађен је од кречњака грубе структуре, која није омогућавала финалију клесарску обраду. Приликом уграђивања у бедем споменик је пресечен и тада му је уништен доњи део.

Димензије споменика: очувана висина 0,49 m, ширина 0,28 m, дебљина 0,16 m.

7. Горњи део надгробника, по типу једнак претходнима. На предњој страни налази се двоструки крст, чији се дужи хоризонтални крак спаја с рељефном рубном траком, док су крајеви краћег горњег крака угласто заврше-

Сл. 2. Кай. бр. 11–16 и 18–20, надгробни сѣоменици – сѣолије из северозайагној бедема: кай. бр. 10 – Горњи ѣрад; кай. бр. 17 – Беоѣрад, неѣознаѣно налазишиѣе (Р = 1:10)

ни. Рађен је од кречњака ситнозрне структуре, а одликује га и нешто боља клесарска обрада. Приликом уграђивања у бедем споменик је пресечен тако да му недостаје доњи део. Откривен је међу обрушеним каменом у подножју северозападног бедема Горњег града.

Димензије споменика: очувана висина 0,43 m, ширина 0,32 m, дебљина 0,14 m.

8. Горњи део надгробника, по типу једнак претходника. На горњој површини лучног дела уочљив је остатак оштећеног попречног рељефног ребра. С предње стране делимично је очувана представа крста с једним дужим хоризонталним краком, који се спаја с рељефним рубом, и другим, знатно мањим, при врху вертикалног крака. Доњи део споменика је уништен тако да се само може претпоставити да је постојао још један хоризонтални крак. Рађен је од кречњака релативно грубе структуре, али се уочава доста прецизна клесарска обрада.

Димензије споменика: очувана висина 0,43 m, ширина 0,32 m, дебљина 0,15 m.

9. Горњи део надгробног споменика, по типу једнак претходника, с делимично очуваном представом рељефног крста, од кога је преостао горњи хоризонтални крак, док се траг доњег само наслућује. Рађен је од кречњака ситнозрне структуре.

Споменик је откривен у млађем делу зидне масе, изнад првобитног венца полукружног профила, дограђеном у раздобљу 1718–1721. године. Приликом конзерваторских радова остао је узидан на месту на коме је затечен.

Димензије споменика: очувана висина око 0,42 m, ширина око 0,31 m, дебљина 0,15 m.

10. Горњи део надгробника у виду плочастог квадера са заобљеним угловима. С предње стране налази се крст, чији се краци спајају са рељефним рубом. Доњи део споменика недостаје, па је нејасно да ли је на њему првобитно био приказан двоструки крст, како је то уобичајено, или крст једнаких кракова. На сва четири сачувана удубљена поља позађа, између кракова крста, налази се уклесан натпис у шест редова. Прва три реда изнад хоризонталног крака крста раздвојена су урезаним хоризонталним линијама. Натпис се вероватно даље продужавао и на доњи део споменика, који сада недостаје. Клесан је прецизно, али је доста оштећен услед грубе структуре и слабог квалитета камена. Сачувани део натписа гласи: ... 1794 марта... д(а)н престави сѧ ра(ва) вожја стамена попадаи...от роже...

Споменик је нађен у једној од горњоградских депонија камена. На предњој страни је имао трагове малтера, који су прекривали и део натписних поља, што поузда-

но сведочи да је био уграђен као сполија у неко здање, највероватније у Горњем граду Београдске тврђаве.

Димензије споменика: очувана висина 0,40 m, ширина 0,36 m, дебљина 0,15 m.

11. Део вертикалног надгробног споменика – усадника, с горњом лучно обликованом страном. Рађен је од кречњака грубље структуре с траговима седимента морске фауне. На горњој површини темена лучног завршетка налази се кружно поље удубљеног позађа с рељефним симболом крста, моделованог у виду четворолиста. С предње стране је натписно поље, обликовано у виду плитке нише са извијеним шиљатим »сараценским« луком у горњем делу. Сачуван је фино клесани натпис у три реда, надвишен малим равнокраким крстом, који гласи: **РАВ ВЪЖИ ВАСИЛЬ**. Приликом уграђивања у бедем споменик је пресечен и на том делу преклесан у сегмент кордон венца полукружног профила, на исти начин као кат. бр. 4, уз који је био и узидан.

Димензије споменика: очувана висина 0,42 m, ширина 0,24 m, дебљина 0,17 m.

12. Фрагмент вертикалног надгробног споменика – усадника, са оштећеном горњом лучно обликованом страном. Доњи део му недостаје. Рађен је од кречњака и релативно је грубе обраде. С предње стране, на удубљеном позађу истакнут је једноставан рељефни крст, чији се краци спајају с повишеном обрубном траком. Подножје крста моделовано је у виду троугаоног постоља, које симболизује Голготу. Крсна слова **ІС ХС** налазе се на попречном краку, док је други део криптограма **НГ КА** на бочним удубљеним пољима. Главни део делимично очуваног натписа, који је доста немарно уклесан испод крста, гласи: **ПОЧИВАЕТЪ РАВА (В)ОЖИ...**

Димензије споменика: очувана висина 0,46 m, ширина 0,23 m, дебљина 0,16 m.

13. Доњи део вертикалног надгробног споменика – усадника, рађеног од релативно меког кречњака финије структуре. На предњој страни у правоугаоном пољу удубљене позадине налази се једноставан рељефни крст на постољу. На горњем делу споменика, који је уништен преклесаваньем приликом уградње у бедем, налазило се, изгледа, слично рађено кружно поље, чији се почетак наслућује на самом рубу изнад крста.

Димензије споменика: очувана висина 0,68 m, ширина 0,25 m, дебљина 0,14 m.

14. Вертикални надгробни споменик, правоугаоног пресека, чији је горњи део обликован у виду плитког сегментног лука. На горњој површини темена лука уочљив је траг попречног ребра, као и на већини претходних

надгробника. Доња трећина споменика, предвиђена за уповавање у земљу, остала је необрађена. Рађен је од меког ситнозрног кречњака. У целости је сачуван, али је приликом уграђивања у бедем преломљен на два дела. На предњој страни налази се рељефни украс у виду крајње стилизоване антропоморфне фигуре. У питању је правоугаона удубљена површина с рељефним крстом у средишту, која у горњем делу прелази у кружну форму.

Димензије споменика: висина 0,93 m, ширина 0,27 m, дебљина 0,15 m.

15. Оштећен горњи део вертикалног надгробног споменика, правоугаоног пресека, који се полукружно завршавао. Рађен је од кречњака релативно грубе структуре. На предњој страни имао је веома стилизовану антропоморфну фигуру, од које је преостао део правоугаоне површине на којој се у плитком рељефу назире нејасна представа у виду, можда, прекрштених руку. Изнад правоугаоника је оштећено кружно поље на коме се уочава пластична представа једног ока. Приликом уграђивања надгробник је преклесан у сегмент кордон венца полукружног пресека.

Споменик је остао уграђен у кордон венцу бедема, на месту где је и откривен.

Димензије споменика: очувана висина око 0,36 m, ширина 0,27 m, дебљина око 0,20 m.

16. Горњи део надгробног споменика истога типа као и претходни, с рељефним украсом стилизоване антропоморфне форме, аналогне кат. бр. **14**. На преосталом делу правоугаоног удубљеног поља очуван је горњи део рељефног крста, с чијих се бочних страна, над хоризонталним краком, налазе два мања крста. Приликом уграђивања у бедем надгробник је пресечен и преклесан у сегмент кордон венца. Рађен је од кречњака, у чијој се структури уочавају трагови седимената морске фауне.

Споменик је, као и претходни, остао уграђен на месту где је и откривен.

Димензије споменика: очувана висина око 0,40 m, ширина 0,28 m, дебљина око 0,17 m.

17. Вертикални надгробни споменик у виду масивног квадрера, чији је горњи, сада оштећени, део био моделован вероватно у виду сегментног лука. Доњи део, намењен усађивању у земљу, сада недостаје. Надгробник је клесан од веома квалитетног меког ситнозрног пешчара и на његовој површини нема трагова малтера, што указује на то да није био уграђиван као сполија. На предњој страни има клесани украс у виду крајње стилизоване антропоморфне фигуре, која је приказана као правоугаоник надвишен кругом. У правоугаоном пољу је већи рељефни крст са два мања на истом постољу. Равнокра-

ки крст се налази у средишту круга, са чије спољне стране низ троуглова симболизује сунчеве зраке.

Споменик потиче из Београда, са непознатог налазишта, одакле је доспео у депо камених споменика Музеја кнеза Павла, који се до 1970. године налазио у подруму Конака кнегиње Љубице.³

Димензије споменика: очувана висина 0,75 m, ширина 0,33 m, дебљина 0,23 m.

18. Део надгробника, по типу сличан претходном, с горњим делом завршеним у облику сегментног лука. С предње стране у врху налази се клесани украс у виду крста у кругу, по чијем ободу се уочавају трагови троугаоних зрака. Ниже, у правоугаоном пољу, налазила се вероватно представа рељефног крста с четири мања између кракова, од које је преостао само део горње половине. Споменик је рађен од меког кречњака и веома је оштећен приликом уграђивања у бедем.

Димензије споменика: очувана висина 0,55 m, ширина 0,30 m, дебљина 0,15 m.

19. Део надгробника, на чијој се предњој страни налазило удубљено поље обрубљено уским тракама. У средишту овог поља, од којег је преостао само горњи део, налазио се рељефни крст с мањим издуженим крстовима у бочним пољима над хоризонталним краком. Приликом уграђивања у бедем преклесан је у сегмент кордон венца полукружног пресека. Рађен је од кречњака, у чијој структури има трагова седимената морске фауне.

Споменик је остао у кордон венцу бедема, на месту где је и откривен.

Димензије споменика: очувана висина око 0,36 m, ширина око 0,33 m, дебљина 0,17 m.

20. Део надгробника, на чијој се предњој страни налази квадратно поље удубљене површине с рељефним крстом једнаких кракова. Приликом уграђивања у бедем преклесан је у сегмент кордон венца полукружног пресека. Рађен је од кречњака релативно грубе структуре.

Споменик је остао уграђен у кордон венцу бедема, до кат. бр. **16**, на месту где је и откривен.

Димензије споменика: очувана висина око 0,38 m, ширина око 0,30 m, дебљина 0,17 m.

21. Средњи део вертикалног надгробног споменика рађеног од кречњака лошег квалитета и веома оштећеног приликом уграђивања у бедем. Након чишћења слоја малтера, којим је био прекривен на предњој страни, уочен је остатак богатог рељефног украса клесаног у оквиру круга над полукругом, који образују крст истакнут четворолистом издубљеног позађа између кракова.

Изнад крста и на делу његовог горњег крака налазио се натпис, сада веома оштећен, чији је завршни део, како се наслућује, гласио: РАВ БОЖИ САВА.

Димензије споменика: очувана висина 0,53 m, ширина 0,40 m, дебљина 0,19 m.

22. Мањи фрагмент лучно моделованог горњег дела већег надгробника рађеног од меког кречњака. Споменик је имао богат рељефни украс са удубљеним средишњим пољем, над којим су се с горње стране налазиле три розете, које су по свом мотиву карактеристичне за дуборезну декорацију.

Димензије споменика: некадашња ширина око 0,50 m, дебљина 0,23 m.

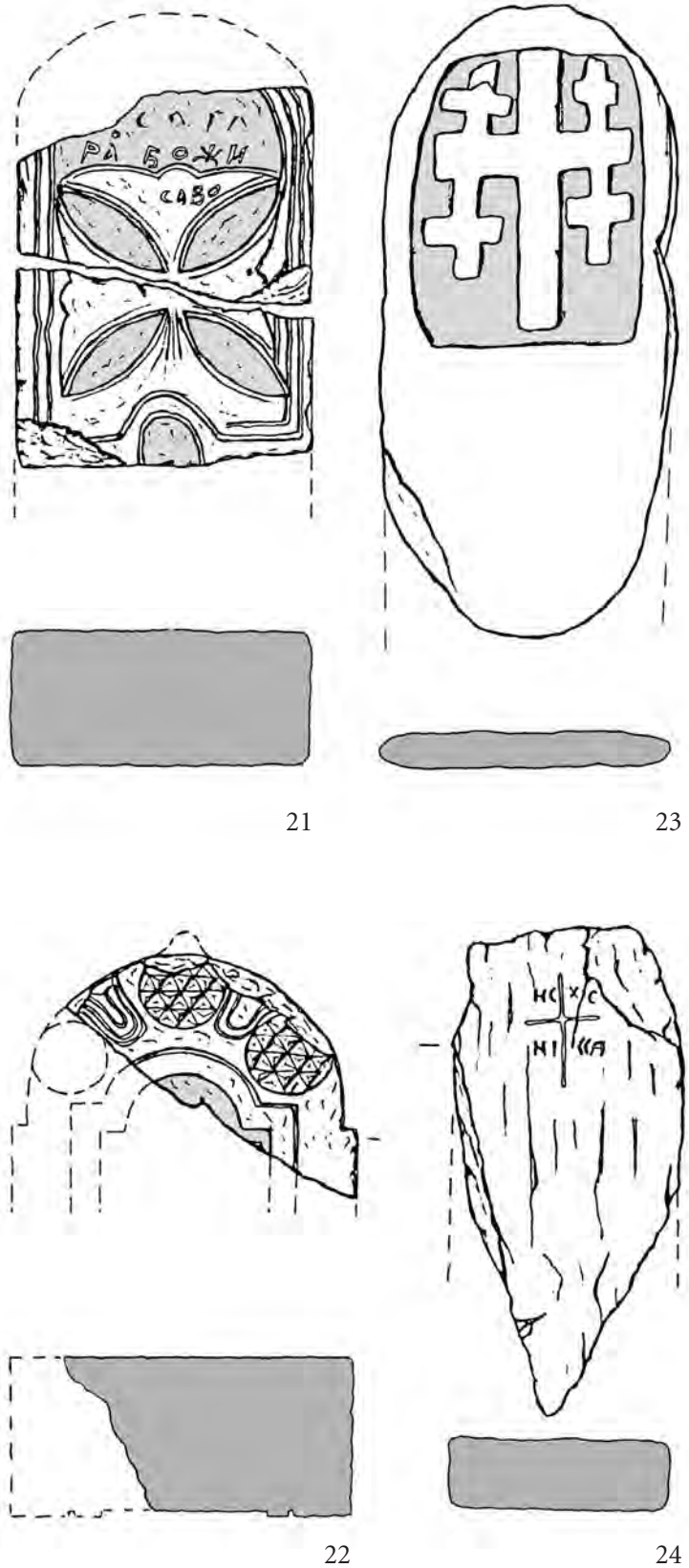
23. Вертикални надгробни споменик у виду плочастог, издужено-елипсоидног блока ситнозрног пешчара природне форме. На предњој страни налази се правоугаono поље удубљеног позађа, с већим рељефним крстом, између чијих се кракова налазе четири мања равнокрака крста.

Димензије споменика: висина 0,90 m, ширина 0,40 m, дебљина 0,05 m.

24. Вертикални надгробник од природног плочастог блока кречњака, који се шиљато завршава у доњем делу, предвиђеном за укопавање у земљу. На предњој страни се налази плитко урезан крст, а између његових кракова је криптограм: **НС ХС НИ КА**.

Димензије споменика: висина 0,70 m, ширина 0,32 m, дебљина 0,10 m.

Међу надгробницима који су остали уграђени у бедем, али нису довољно документовани за каталожку обраду, углавном се понављају већ напред описани типови. Изузетак представља само један већи споменик (25), чија је цела бочна страна преклесана у сегмент кордон венца бедема. Судаћи по сачуваној фотографији, ширина споменика износила је преко 0,50 m, очувана дужина би се могла претпоставити на око 1,50 m, док је дебљина сигурно прелазила 0,30 m. На горњој површини споменика налазила се рељефна представа двоструког крста на постољу, смештена на површини удубљеног позађа, оцртаној у виду стилизоване антропоморфне фигуре. Пластични украс је сличан украсима на неким напред обрађеним споменицима, или је истоветан с њима, али оно што га издваја јесу његове знатно веће димензије и лучно оборена друга бочна страна, која је остала очувана у изворном облику. Ове одлике би указивале на то да се највероватније ради о хоризонталној масивној надгробној плочи, какве су уочене на позно-средњовековним некрополама Југозападне Србије.⁴

Сл. 3. Каџи. бр. 21–24, надгробни споменици – стилије из северозападног бедема (P = 1:10)

* * *

У покушају да описану скупину надгробника размотримо у ширем контексту појаве сличних споменика на некрополама некадашњих српских земаља, суочени смо с проблемом веома оскудне расположиве компаративне грађе. У областима ближим Београду веома су ретки и недовољно проучени надгробници из позносредњовековног и ранотурског раздобља (15–17. век).⁵ Поред тога, није позната ниједна српска градска некропола из тих времена. У трагању за пореклом облика и мотива уочених на београдским надгробницима, нарочито су подстицајни резултати до којих се дошло проучавањем споменика са добро очуваних некропола Југозападне Србије, а посебно некадашње области Раса.⁶ Они ће стога бити полазиште за даља разматрања о облицима и орнаментици и наших споменика.

Сви описани надгробници, откривени у зидној маси северозападног бедема, клесани су од локалног камена. У питању су, са изузетком кат. бр. 23 и 24, литотамнијски, такозвани лајтовачки кречњаци из средњемиоценског периода.⁷ Различити варијетети ове врсте камена потичу из мајдана који су се налазили у самом граду – на Ташмајдану или савској падини, као и његовој ближој околини: у Прокопу, на Карабурми и даље према Вишњици, затим Чукарици, Макишу и даље. Поједине врсте су и из шире околине Београда. У каменоломима око Барајева и Бељине вађен је камен у чијој структури има морских пужева и шкољки, такозвани пужарац и шкољчани кречњак.⁸ Лајтовачки кречњаци хетерогени су по квалитету и најчешће нису погодни за финију обраду.

Имајући у виду порекло камена, може се поуздано закључити да су сви споменици о којима је овде реч рађени у Београду или у његовој непосредној околини. Клесарска обрада је у великој мери зависила од врсте камена. О квалитету рада клесара могуће је стога судити само на основу оних споменика који су били рађени од материјала финије структуре. Ту се може уочити солидан занатски рад, без посебних уметничких или креативних претензија, које намена споменика није ни омогућавала. Облик и орнаментика били су прилагођени жељама поручиоца и усаглашени са устаљеним обичајима, као и условима у којима су настајали. У питању је скупина усправних надгробника, односно усадника, од којих се већина, према облику и орнаментици, може сврстати у две основне групе.

Првој, бројнијој групи одговарали би усадници правоугаоног пресека с лучно завршеним горњим делом (кат. бр. 1–10). Њихова висина је могла износити око 1–1,20 m, од које је приближно доња трећина била предвиђена за укопавање у земљу. С предње стране се по правилу налазио рељефни двоструки крст на удубљеном по-

заћу. На једном од очуваних преклесаних фрагмената под крстом се уочава и постоље. При клесарској обради, код већине примерака ове групе споменика основна представа крста се повезивањем са обрубном траком често претварала у орнамент, сачињен од низа удубљених квадратних, правоугаоних или полукружних поља. На једном од споменика ове групе, испод представе крста, сачуван је уклесан кратак натпис са именом покојнице и годином смрти (кат. бр. 2). На другом, стилизованом нешто другачије, текст у више редова урезан је између кракова крста (кат. бр. 10). Према свом основном облику, овој групи надгробника припадала би још два споменика. На једном од њих се налази рељефна представа крста на Голготи, испод које је сачуван и текст (кат. бр. 12), док је други споменик по својој декоративној обради сасвим особен. На његовој предњој страни, у средишту, налази се натпис смештен у поље надвишено преломљеним »сараценским«⁹ луком (кат. бр. 11). Уместо уобичајеног рељефног крста на лицу споменика, овде се у темену лучног завршетка налази уклесана розета са крстоликим четворолистом. По својој стилизацији, а нарочито по месту где се налази ова розета представља, чини се, јединствену појаву, без нама знаних ближих паралела.

Облик надгробног споменика у виду усадника с полукружно завршеним горњим делом јавља се на некрополама ранијег турског раздобља.⁹ Предњу страну овог типа надгробника најчешће краси рељефни крст у различитим стилизацијама.¹⁰ На готово свим београдским споменицима ове групе уочава се у том смислу извесна једнообразност. На лицу усадника обично се налази слично стилизован двоструки крст.

Мању, другу групу сачињавају нешто масивнији надгробници, чији је горњи део обликован плићим сегментним луком, мада има и оних који су лучно завршени (кат. бр. 13–18). Њихова заједничка одлика јесте рељефна декорација с предње стране, изведена у виду крајње стилизоване антропоморфне фигуре. У питању је симболична слика покојника, приказана у комбинацији правоугаоника надвишеног кругом. Средишњи мотив на површини стилизованог тела јесте једноструки крст различитих облика. Он је изостављен само на једном споменику, где се називу трагови који би указивали на тежњу ка нешто подробнијем приказу покојника (кат. бр. 15). На два споменика ове групе и у кругу над правоугаоником налази се рељефни крст, а око читаве представе је зупчаста трака, која би се могла протумачити као симболични приказ сунчевих зрака (кат. бр. 17–18).

Урезана или моделована у плитком рељефу, стилизована антропоморфна фигура на надгробницима представља појаву дугог трајања, која се прати од позног 14. па све до 18. века.¹¹ За разлику од старије праксе, која је била углавном ограничена на надгробне плоче, предста-

ва симболичног сведеног лика покојника на усадницима нешто је каснија и може се пратити од средине или краја 16. века. У познијим варијантама, које су заступљене и међу београдским споменицима (кат. бр. 17–18), у кругу, који симболизује главу покојника, појављује се крст, а око круга је зупчаста трака као соларни симбол.¹² Оваква стилизација уочена је на неким надгробницима 18. века, са сеоских некропола шире околине Београда,¹³ као и споменицима над гробовима палих устаника 1806. године, сахрањених у Карађорђевој парку.¹⁴

Од осталих надгробника пронађених у зидној маси северозападног бедема, услед недовољне очуваности, четири споменика није могуће типолошки ближе одредити. За разлику од претходних, неки од њих су имали богат рељефни украс. На једном, сада тешко оштећеном, налазила се сложена декоративна композиција крста, над којом је био уклесан натпис (кат. бр. 21). На другом, од којег је преостао само уломак горњег дела, налазиле су се три једнаке розете испуњене стилизованим полигонима, образованим укрштањем хоризонталних, вертикалних и дијагоналних линија, у чијим су одсечцима конично удубљени троуглови (кат. бр. 22). Овај декоративни мотив, по својој структури примерен дуборезу, прелази на камену пластику већ на прелазу из 14. у 15. век. Три слично стилизоване розете красиле су некада надвратник портала цркве манастира Павловца под Космајем,¹⁵ а орнамент истог типа поновљен је и на прозорским транзенама манастира Св. Тројице под Овчаром (крај 16. века).¹⁶ Према овим или сличним узорима, али највероватније по узору на дрворезбарене крстове коришћене приликом сахрана, овај мотив прелази и на богатије обрађене камене надгробне споменике.

За разлику од већине клесаних и, у већој или мањој мери, украшених споменика о којима је било речи, само два усадника имају облик необрађених камених блокова. Међутим, ни у овим случајевима није у потпуности изостала клесарска обрада. Оба споменика су с лица обележена знаком крста, али у различитим стилизацијама. На блоку меког пешчара то је сложена рељефна представа такозваног јерусалимског крста, док је на комаду »љутог« кречњака, неподесног за обраду, урезан симбол Распећа са крсним словима.

Међу овде разматраним надгробницима, који су као грађевински материјал доспели на Београдску тврђаву, било је и оних са натписима. Од споменика доступних за обраду, који су напред каталожски изложени, натписи су очувани, делимично или у целости, само на њих пет. У питању су уобичајени епитафи са именом покојника, а понекад и са означеном годином упокојења. На једном се налази само име покојнице »Аница« и година смрти »1702« (кат. бр. 2), док се на другом може прочитати година »1794« и делимично сачуван текст, из којег

се сазнаје да је марта те године преминула »попадија Стамена« (кат. бр. 10). Слова натписа, фино клесана, једнаке су величине али су веома оштећена услед слабог квалитета камена. Нешто старији натписи, који се могу датовати у раздобље пре последње деценије 17. века, сачувани су на три споменика извађена из куртине и кордон венца северозападног бедема Горњег града. На тешко оштећеном фрагменту некада богато орнаментисаног надгробника преостао је завршни део натписа, који каже да је под њим почивао »раб божији Сава« (кат. бр. 21). Горњи део натписа, доста немарно клесан, очуван је на оштећеном споменику. Ту се, испод крсних слова, може прочитати да је некада обележавао гроб у којем је »почивала раба божија«, данас изгубљеног имена (кат. бр. 12). Епитаф уклесан у посебно моделованом натписном пољу, који је обележавао гроб »раба божијег Васиља«, у морфолошком смислу је свакако најзанимљивији. По начину клесања и облицима слова, он је близак споменицима 15. века, од којих је према свим осталим својим одликама сигурно знатно млађи. Његова појава, која би захтевала детаљније проучавање у контексту развоја ћирилске епиграфике ранијег раздобља туркократије, сведочи без сумње о дуго очуваним старијим традицијама међу српским грађанима Београда. На потребу посебне епиграфске анализе указивао би и натпис с раније поменутог споменика кат. бр. 12, као и криптограм на кат. бр. 24, где се уочавају неки облици слова који су карактеристични за подручје Херцеговине.¹⁷

О датовању споменика, који су овом приликом били предмет наших разматрања, поред основних типолошких одлика и очуваних делова текстова, поуздана сазнања пружају услови налаза. Највећа скупина, као што је већ истакнуто, откривена је уграђена у куртину и кордон венац северозападног бедема Горњег града, а споменици су грађени у времену између 1693. и 1696. године. То би значило да споменици обрађени под кат. бр. 1, 3–6, 8, 11–16 и 18–25 потичу из раздобља које је претходило првим великим радовима на реконструкцији Београдске тврђаве. Стога се већина њих оквирно може временски одредити у 17. век. Међутим, није искључена могућност да су неки можда и нешто старији. На првом месту, то би могла бити масивна надгробна плоча (кат. бр. 25) за коју, према аналогијама из области Раса, не треба искључити датовање у 15. век или у прву половину 16. века.

Два надгробника, обрађена под кат. бр. 2 и 9, откривена су у зидној маси изнад кордон венца, односно у делу зидног платна који је дограђен током прве етапе аустријских радова на реконструкцији Тврђаве, у времену између 1718. и 1721. године. Један од њих датован је уклесаном 1702. годином. Из поменутог дела бедема могао је да потиче и надгробник кат. бр. 7, откривен међу обрушеним

каменом уз његово спољно лице. За ове споменике, који су типолошки идентични са надгробницима уграђеним у исти бедем нешто раније, *terminus ante quiet* за датовање била би прва деценија 18. века.

Типолошки близак споменицима опредељеним у прву групу, али знатно млађи, јесте надгробник кат. бр. 10, откривен на једној од депонија камена у Горњем граду. Захваљујући сачуваном натпису, датован је у 1794. годину.

Надгробни споменик кат. бр. 17, за који не располажемо поузданим условима налаза, према формално-типолошким одликама сврстали смо у нашу другу групу споменика, мада се од њих унеколико и разликује. Нешто је масивнији, док би стилизација рељефне представе с предње стране указивала на могуће датовање у 18. век. У том смислу, као што је већ истакнуто, уочљиве су сличности с неким споменицима из околине Београда, као и онима са устаничке некрополе у Карађорђевој парку.

Након напред изложеног прегледа надгробника уграђених у северозападни бедем Горњег града, који су срећним стицајем околности делимично или у целости остали сачувани, преостаје да се размотри питање с које би некрополе они могли потицати. Порекло ових споменика непосредно је повезано с пореклом грађевинског материјала коришћеног у првој етапи турских радова на реконструкцији тврђаве, који су извођени под руководством заробљеног венецијанског архитекте Андреа Корнара. Уочено је да се у неким бедемима грађеним у то време, значи непосредно после 1693. године, налазе и спотије које потичу с неких порушених београдских здања. Има их поред северозападног бедема као и у југоисточном бедуу Горњег града. Знатан број спотија уочен је и у делу истовремено грађене куртине приобалног бедема код куле Небојше. У питању су делови архитектонске пластике, најчешће допрозорници, довртки, сегменти лукова и сл. Након великих разарања, која је град претрпео током опсада 1688, 1690. и 1693. године, многа солидно грађена здања била су претворена у рушевине, а потом и приступачне ресурсе материјала за подизање нових фортификација. Таква судбина није могла да мимоиђе ни хришћанске споменике, за чије су уклањање и уништавање постојали и познати, нарочити разлози. Српско градско становништво доста је пострадало током поменутих догађаја, а после аустријског пораза, у јесен 1690. године, сви преостали грађани су исељени како би избегли турске репресалије. Полазећи од свих ових сазнања, сматрамо да нећемо погрешити ако закључимо да надгробници – спотије из северозападног бедема потичу с неке од београдских хришћанских некропола.

Оскудни подаци о некрополама Београда из раздобља турократије сачувани су, као што је већ речено,

Сл. 4. Надгробна спотија (кат. бр. 25)
у кордон венцу северозападног бедема

углавном на картографским изворима последњих деценија 17. века. Мултиконфесионални карактер турског шехера тога раздобља нашао је свој одраз, поред осталог, и у распореду строго издвојених некропола. Њихове локације, као један од значајних елемената за упознавање конфесионалног и етничког плурализма урбане структуре Београда, на основу досадашњих проучавања већ су приближно одређене¹⁸ те се стога нећемо упустити у посебну анализу изворне грађе.

Турска гробља била су распоређена на више локација. Средишње – »орта мезарлик« – било је најпространије и обухватало је простор између данашњих улица Узун-Миркове и Васине, с једне, и Кнез Михаилове, с друге стране, као и Студентски трг с парком и Трг Републике, ширећи се и даље према путу за Цариград. Она мања су

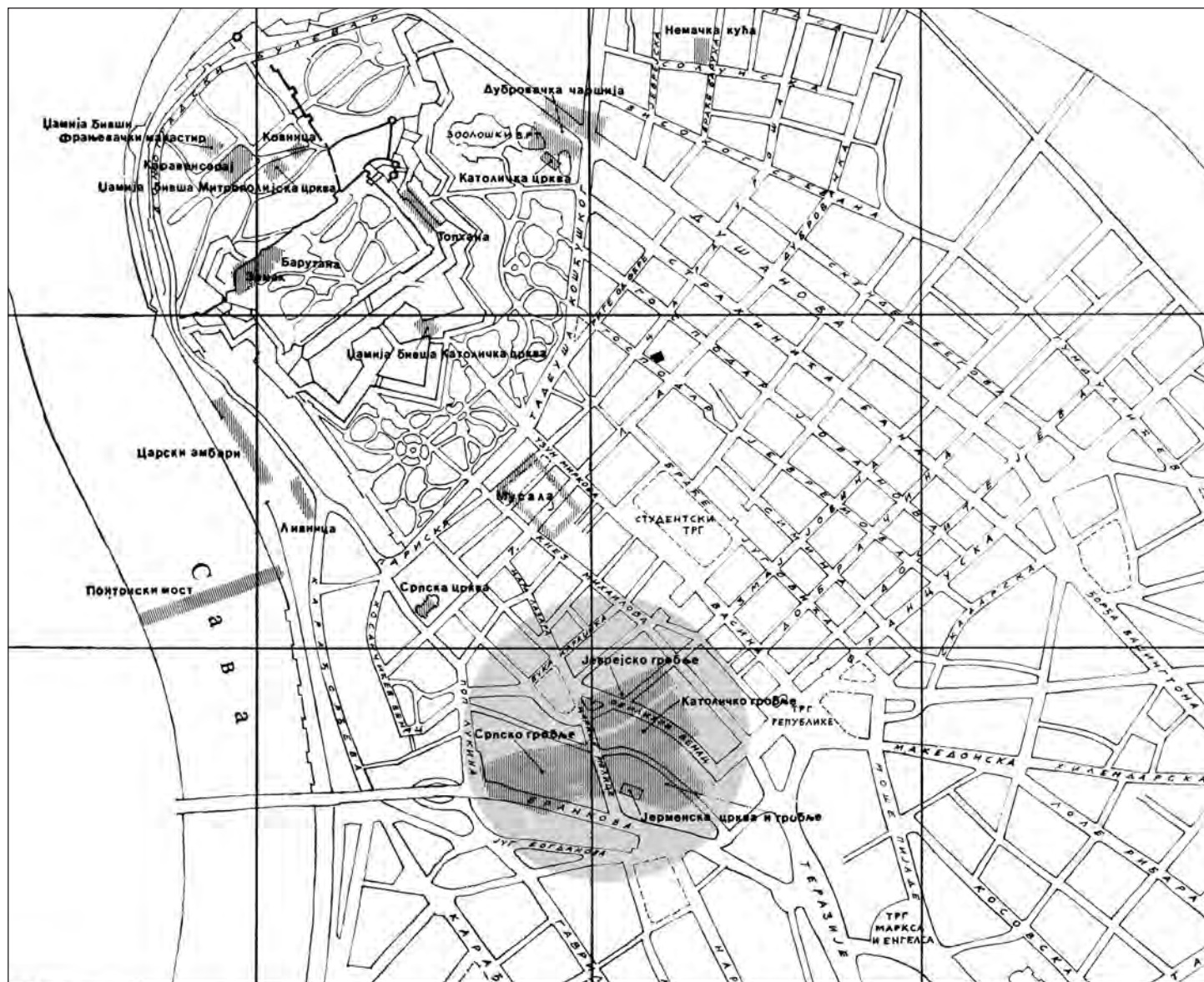

Сл. 5. Надгробници у северозападном бегеу Горњеї града

се налазила по ободу периферних махала или уз неке од џамија. У суседству средишње турске некрополе било је јеврејско гробље, које је локализовано на простору око раскрснице улица Змај-Јовине, Обилићевог венца и Топличиног венца. Хришћанска гробља била су груписана нешто ниже – на савској падини. У изворној грађи, готово по правилу, јасно се издвајају јерменско гробље, затим »латинско« или »католичко« и »грчко«, односно православно гробље. На јерменском гробљу, које је локализовано на простору између улица Бранкове, тј. Зеленог венца и Царице Милице, Јермени су имали и своју цркву. Уз јерменско се налазило и »латинско« гробље. Према једном податку из 1608. године, између ова два гробља постојала је само ограда.¹⁹ »Грчко гробље« обухватало је део савске падине нешто западније, што значи шири простор омеђен садашњим улицама Царице Милице, Бранковом, Поп Лукином и Топличиним венцем. У картографској грађи термини »грчко гробље« или »грчка црква« имају превасходно конфесионално, а не дословно схваћено национално значење. Под тим називом крије се, заправо, српска црква Арханђела Михаила на месту садашње Саборне цркве, као и гробље где су

сахрањивани православни грађани Београда, међу којима су најбројнији били Срби. На плану Ј. Б. Гумпа, који сигурно представља један од најпозданијих извора за топографију Београда крајем 17. века, православна црква и гробље приказани су на две различите локације,²⁰ а исти приказ уочава се и на најстаријем плану града из 1683. године.²¹ Док нам се некадашња убицација српског гробља чини неспорном, отворено је питање да ли су православни грађани Београда сахрањивани и поред своје цркве, саграђене крајем прве половине 16. века, будући да за то нема поузданих потврда у изворној грађи. Такву могућност не треба искључити, али с обзиром на то да је црква била окружена српским махалама, простор за евентуално сахрањивање био је ограничен само на њену невелику порту.

На основу напред изнетих сазнања о топографији Београда крајем 17. века може се доста поуздано претпоставити да споменици узидани као сполије у горњоградски северозападни бегеу највероватније потичу са српске некрополе на савској падини. У питању су надгробници који према својим типолошким одликама и временском опредељењу представљају кохерентну целину, што би

Сл. 6. Хришћанске некрополе 16–17. века на њлану савременој града

указивало на то да потичу са исте некрополе. Релативно висок проценат споменика с натписима (око 15%), и поред фрагментарне очуваности, веома је индикативан. На евидентираним надгробницима са руралних некропола 16–17. века, проучаваних на подручју Југозападне Србије, натписи су релативно ретки. У том погледу београдски надгробници одсликавају нешто образованију, по свему судећи, грађанску средину. Посматрани у целини, повезани с локацијом на савској падини они за сада представљају усамљено сведочанство о једној српској грађанској некрополи из 17. века. Време њеног настанка тешко би се могло поузданије одредити само на основу споменика који су се ту затекли у тренутку уништења. Из читаве скупине, коју смо каталожски обради-

ли, само се један (кат. бр. 25) издваја својим архаичнијим облицима. У питању је вероватно била надгробна плоча, која би се могла датовати и у прву половину 16. века. Уколико је то један од најстаријих споменика, настанак некрополе на савској падини могао би се повезати са образовањем српских махала »код царских амбара« око 1536. године, а потом и с грађењем цркве Арханђеља Михаила.²²

У ратним разарањима која започињу 1688. године, а настављају се и даље, српска некропола на савској падини је током немирне последње деценије 17. века била опустошена, а неко време вероватно и напуштена. Међутим, ако је судити према сполијама које су уграђене у млађу фазу горњоградског северозападног бедема, изнад

кордон венца, сахрањивање на њој је било ипак наста- вљено. На то би указивала два споменика (кат. бр. 2 и 9), типолошки иста са старијим сполијама, од којих се један према сачуваном тексту датује у 1702. годину. Очигледно је да се и након аустријског запоседања Бео- града, 1717. године, стара српска некропола на савској падини поново нашла на удару градитеља Тврђаве. У прво време развучени су, као и камена грађа, затечени надгробни споменици. Нешто доцније, простор нека- дашњег српског гробља готово у целости је уништен грађењем бастионе трасе нових варошких артиљериј- ских фортификација.²³

Након повратка Турака у Београд, 1740. године, на трасама порушених аустријских варошких фортифика- ција обновљен је шанац са палисадном оградом. С ње- гове спољне стране, на простору од Варош капије дуж комуникације ка данашњем Зеленом венцу, а у непосред- ној близини некадашње локације, поново је образовано српско гробље, које ће ту остати све до 1826. године²⁴ када је по наређењу кнеза Милоша пресељено на Таш- мајдан. Његов простор убрзо су прекриле урбане струк- туре српске вароши, која се ширила дуж данашње Бран- кове улице ка просторима Савског амфитеатра.

НАПОМЕНЕ:

- 1] М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 1982, 144–147, сл. 53.
- 2] *Истио*, 163.
- 3] Није искључено да је споменик нађен приликом нивелацио- них радова 1934. на ондашњој раскрсници улица Поп Лукине и Бранкове. В.: Д. Бојовић, *Необјављени подаци за историју римској Синтидунума*, Годишњак града Београда XXIII, 1976, 7, сл. 2.
- 4] Ј. Ердељан, *Средњовековни надгробни споменици у области Раса*, Београд 1996, 42–50.
- 5] Н. Дудић, *Спирара гробља и надгробни белези у Србији*, Београд 1995, 70–74 и даље.
- 6] Ј. Ердељан, *нав. дело*.
- 7] Н. Пантић, *О геолошкој историји ширеј подручја Београдске тврђаве*, Београдска тврђава у прошлости, садашњости и будућ- ности, Српска академија наука и уметности, Београд 1988, 92.

- 8] *Истио*, 98.
- 9] Ј. Ердељан, *нав. дело*, 53–56, 103.
- 10] О тумачењу мотива крста на надгробницима: Ј. Ердељан, *нав. дело*, 123–125.
- 11] Ј. Ерељан, *нав. дело*, 120–122.
- 12] *Истио*, 128–134.
- 13] Н. Дудић, *нав. дело*, 213, т. 49; 246, т. 82; Н. Живковић, *Сео- ска гробља и њојединачни надгробни споменици на београдском под- ручју*, Наслеђе III, 2001, 116–117.
- 14] М. Тимогијевић, *Меморијал ослободиоца Београда 1806*, На- слеђе V, 2004, 17–18, сл. 9.
- 15] М. Вуловић, *Осврти на проблеме обнове цркве манастира Па- вловац под Космајем*, Наслеђе IV, 2002, 135, сл. 8, нап. 30.
- 16] М. Чанак-Медић, *Неки примерци црквеној каменој наме- штаја, амвонских илоча и прозорских иранзена*, Зборник Народ- ног музеја IX–X, Београд 1979, 538–539, сл. 16.
- 17] Облици слова: обореног Б, затим Т и К у виду удвојеног ћи- рилског слова сс. В.: Г. Томовић, *Морфологија ћирилских најпши- са на Балкану*, Београд 1974, 17–24.
- 18] Ж. Шкаламера, М. Поповић, *Нови подаци са илана Београда из 1683*, Годишњак града Београда XXIII, 1976, 49–50.
- 19] *Истио*, 50; Ј. Божићевић, *Путовање царској посланцива у Ца- риград 1608. године*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду IV/3, 1931, 70.
- 20] Одредница легенде 23 – *la chiesa el cimenterio de Greci* на плану означава две локације, од којих је једна на месту садашње Сабор- не цркве, док је друга на претпостављеној локацији српског гро- бља. В.: М. Лазаревић, *Тврђава и град Београд крајем XVII века на илану Јоана Байиисције Гумја*, Годишњак града Београда XIII, 1966, 68.
- 21] Ж. Шкаламера, М. Поповић, *нав. дело*, 38–39.
- 22] Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, I/1, Бео- град 1964, 273; Ж. Шкаламера, М. Поповић, *нав. дело*, 46–47.
- 23] М. Поповић, *Београдска тврђава*, 173; Исти, *Пројекти Нико- ле Доксаја де Мореза за реконструкцију београдских ујвђења 1723–1725*, Годишњак града Београда XXX, 1983, 43–45.
- 24] Велики део ове некрополе уништен је приликом просецања дела Бранкове улице ка Мосту краља Александра, као и током великих радова на денивелацији Поп Лукине улице 1934. и 1956. године.

TRACES OF A SEVENTEENTH-CENTURY BELGRADE NECROPOLIS

Among the many vanished aspects of Belgrade's urban development are the city's necropolises—cemetaries, both medieval and those from the period of Ottoman rule. The city's recurrent exposure to the ravages of war and, especially, its southward expansion from its medieval fortified core – on the site of the present-day Fortress – along the Danube and Sava slopes, erased almost all traces of the sites that had served as burial-grounds of the citizens of Belgrade. Some knowledge about the former cemetaries is offered by the surviving cartographic evidence dating to the end of the seventeenth and the eighteenth centuries. But gravemarkers have been rarely found; and almost as a rule, those were fragmented and dislocated Turkish *nisans*. Grave-markers of the Christian citizens have not held much interest for scholars, nor have they been registered in the archaeological material so far.

Important insights into that aspect of Belgrade's urban heritage have been provided by the discovery of a whole group of gravestone fragments built into the bastions of the Belgrade Fortress. Those are partially reworked stone blocks built into the face of the rampart. The exact location of find is the section of the curtain-wall with a semicircular-profiled cornice whose construction is reliably dated to 1693–96. Another two gravestones have been registered above the cornice, in the section added between 1718 and 1721. Of more than 30 pieces registered so far, 25 have been catalogued on this occasion.

The origin of the gravestones is directly linked with the question of the source of the material used in the first stage of the Turkish rebuilding of the fortress, directed by the captured Venetian architect Andrea Cornaro. It has been noted that some rampart walls built at the time, i.e. immediately after 1693, contain the reused *spolia* from some demolished Belgrade structures, which allows the assumption that they came from a Christian cemetery.

From what is known of the topography of seventeenth-century Belgrade, which the author of this paper has scrupulously studied, it may be quite reliably assumed that the reused gravestones came from the Serbian cemetery on the Sava slope. The fact that they constitute a coherent group in terms of typology and date suggests a single cemetery as their source. The relatively high proportion of gravestones with inscriptions (15 %) appears to be quite indicative despite fragmentation. As the examined gravestones from sixteenth- and seventeenth-century rural cemetaries in south-western Serbia bear inscriptions quite rarely, those from Belgrade seem to reflect a more educated, apparently urban, population. Viewed in general, and in conjunction with the Sava slope location, for the time being they remain solitary witnesses to a seventeenth-century Serbian urban cemetery. The beginning of the cemetery is difficult to date only by the gravestones present at the moment of its destruction. The foundation of the Sava slope cemetery may be connected with the growth, about 1536, of Serbian *mahalles* »by the imperial granaries« and the subsequent construction of St Michael's church on the site of the present-day Cathedral Church.

During the war that began in 1688, and the turbulent 1690s, the Serbian cemetery on the Sava slope was devastated and probably abandoned for a time. And yet, to judge from the *spolia* built into the younger section of the north-western rampart above the cornice, its use was resumed. This is suggested by two gravestones (cat. nos 2 and 9) that are typologically identical with the older *spolia* and one of which is dated to 1702 by the surviving inscription. Obviously, even after the Austrian recapture of Belgrade in 1717 the old Serbian cemetery on the Sava slope continued to be the source of building material for the Fortress. At first the rest of the surviving gravestones were taken away. Somewhat later, the site of the former Serbian cemetery was almost completely destroyed by the construction of the bastioned trace of the city's new artillery fortifications.

LIST OF ILLUSTRATIONS:

- Fig. 1. Cat. nos 1–9, reused gravestones (scale 1:10)
- Fig. 2. Cat. nos 10–20, reused gravestones (scale 1:10)
- Fig. 3. Cat. nos 21–24, reused gravestones (scale 1:10)
- Fig. 4. Gravestone (Cat. no 25) in the north-western wall
- Fig. 5. Gravestones in the north-western wall of Upper Town
- Fig. 6. Sites of 16th–17th century necropolises on the modern city plan